

## SLOVENCİ V JULJSKI KRAJINI IN CERKVENA OBLAST V ČASU MED OBEMA VOJNAMA

Egon PELIKAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: egon.pelikan@zrs-kp.si

### IZVLEČEK

*V članku predstavljam osnovna dejstva oziroma tiste prelomnice, ki so na eni strani temeljno zaznamovale odnos med Katoliško cerkvijo in fašističnim režimom v Kraljevini Italiji, in na drugi strani skoraj sočasno (ne vedno, a praviloma) tudi odnos cerkvene hierarhije v Julijski krajini in Varikana do manjšine. Pri tem opozarjam na osnovne politične in zakonske spremembe, ki so pogojevale status slovenske manjšine v Julijski krajini na področju verskega življenja. Ob tem je nujno opozoriti, da se je zavzemanje za osnovne pravice manjšine in pravice manjšine v okviru Katoliške cerkve kmalu "prekrilo", saj so raba slovenskega jezika v javnosti, tisk nekaterih slovenskih knjig (npr. molitvenikov) itd. kmalu ostala edina področja, kjer je slovenščina še ostala v rabi. Politika civilnih oblasti pa je (ob molku Vatikana in lokalne cerkvene hierarhije) vse hitreje in odločnejše segala tudi tja.*

*Ključne besede: Julijska krajina, fašizem, rapalska meja, Katoliška cerkev, konkordat, tajno delovanje duhovščine*

## SLOVENES IN VENEZIA GIULIA AND THE ECCLESIASTICAL AUTHORITY IN THE INTER-WAR PERIOD

### ABSTRACT

*The article presents those essential facts – turning points that on one hand had a crucial impact on the relations between the Catholic Church and the fascist regime in the Kingdom of Italy, and on the other hand, nearly simultaneously (as a rule but not always), on the attitude of the ecclesiastical hierarchy of Venezia Giulia and the Vatican state toward the Slovene minority. Emphasis is laid on the fundamental political and legislative changes that formed the conditions of the religious life of the Slovene minority in Venezia Giulia. Furthermore, it has to be pointed out that the struggles for the fundamental minority rights and for the rights of the minority within*

*the ambit of the Catholic Church soon overlapped. The use of the Slovene language in public and the printing of Slovene books (prayer books), for example, soon remained the only spheres of life where the Slovene language was still used. However, the irruptions of the civil authorities (accompanied by the silence of the Vatican and the local ecclesiastical authorities) into these spheres, too, soon became increasingly frequent and determined.*

*Key words: Venezia Giulia, fascism, Rapallo border, Catholic Church, concordat, secret activities of the clergy*

## Vojna

Italijanski nacionalistični krogi so kmalu po vstopu Italije v prvo svetovno vojno **24. maja 1915** dosegli sprejetje vrste represivnih ukrepov do slovenske in hrvaške (ter deloma furlanske) duhovščine na zasedenih ozemljih. To je bil uvod v politiko, ki je italijanski zasedbi sledila že takoj v prvih dneh. Goriški škofijski list objavlja samo za leto 1915 seznam 62 interniranih duhovnikov (večina pod obtožbo "avstrija-kantstva"). Od teh je bilo 17 slovenskih. Preganjanje duhovščine je v tem času torej sodilo v splošen sklop ukrepov, ki so jih italijanske vojaške zasedbene oblasti usmerjale proti slovenski in hrvaški inteligenci. V času vojaške uprave je bilo iz Julijske krajine izgnanih skupno približno 150 slovenskih škofijskih in 77 redovnih duhovnikov (Klinec, 1979, 11).

## Zasedba od 19. novembra 1918 do aneksije

Očitno je bil namen italijanskih oblasti izgnati čim več slovenskih in hrvaških intelektualcev, predvsem tistih, ki so se narodno-politično bolj izpostavili, in tako tudi mnogih slovenskih in hrvaških duhovnikov. Politično "obremenjene in sumljive" je nova oblast konfinirala ali celo zaprla, poseben primer pa so bili "optanti", ki so bili rojeni zunaj Julijske krajine (v drugih pokrajinah nekdanje Avstro-Ogrske). Taki so bili samo v goriški nadškofiji in tržaški škofiji med slovenskimi duhovniki (in redovniki) 103. Rudolf Klinec v svoji knjigi Primorska duhovščina pod fašizmom na podlagi nadškofijske statistike navaja 61 duhovnikov, ki so bili žrtve te represivne politike in so se morali kot optanti iz Julijske krajine izseliti (Klinec, 1979, 11).

## Ideja o samostojni nadškofiji

Ena prvih večjih, odmevnih cerkveno-političnih akcij slovenske in hrvaške duhovščine, združene v Zboru svečnikov sv. Pavla, je bila priprava spomenice o

samostojni slovenski nadškofiji, ki jo je Zbor svečenikov dne 5. marca 1920 naslovil na papeža, Memorandum Cleri Jugoslavi territorii ab Italis occupati. Primorska duhovščina je takrat za slovenske in hrvaške pokrajine, ki bodo priključene k Italiji, zahtevala posebno "slovansko" nadškofijo (Klinec, 1979, 29).

### Priključitev 5. januarja 1921

Po sklenitvi Rapalske pogodbe dne 12. novembra 1920 je Primorska pripadla Italiji. Meja je potekala po črti Peč–Jalovec–Triglav–Porezen–Blegoš–Planina–Javorniki–Snežnik–Kastav. K Italiji je bila priključena več kot četrtina slovenskega etničnega ozemlja in več kot 300.000 Slovencev. Sloveniji je bila povsem zaprta tudi pot do morja (Mikuž, 1965, 188).

Rapalska pogodba je pomenila velik uspeh italijanske diplomacije. Kljub temu pa se je v Italiji hitro širil mit o "pohabljeni zmagi", saj z novo mejo italijanski imperialistični apetiti nikakor niso bili zadovoljeni. Italijanski državi je prav novonastala Jugoslavija zaprla pot v Podonavje in na Balkan (Kacin-Wohinz, 1972).

**Cerkvenoupravno** je s Slovenci in Hrvati naseljeno ozemlje, ki je bilo priključeno k Italiji, pripadalo osmim škofijam (po priključitvi Reke leta 1924 in ustanovitvi reške škofije leta 1925 devetim). V Julijski krajini so imele sedež goriška nadškofija, tržaško-koprska in poreško-puljska škofija. V vseh treh so bili Slovenci in Hrvatje v večini. Anektirani del Kranjske je sodil v ljubljansko, Kanalska dolina pa pod celovško škofijo. Istrski otoki, ki so bili priključeni k Italiji, so bili sestavni del krške škofije, katere sedež je bil v Jugoslaviji. Zadar je bil sicer sedež nadškofa, toda razen mesta je vsa škofija pripadala Jugoslaviji. Beneška Slovenija in Rezija, ki sta bili pod Italijo že od leta 1866, sta sodili pod videmsko nadškofijo. Po aneksiji je bila uprava tistega dela ljubljanske in celovške škofije, ki je bil priključen k Italiji, dodeljena v upravo goriškemu nadškofu. V 16. členu konkordata iz leta 1929 je bila predvidena še ustanovitev škofije, ki je obsegala Zadar, Lastovo in istrske otoke, ki so pripadli Italiji (Čermelj, 1965, 188).

### Obnovitev krščanskosocialnih organizacij in ustanov

Na drugi strani pa je **Politično društvo Edinost v Gorici** (do leta 1923 še skupno, liberalno-krščanskosocialno politično društvo Edinost) kmalu po končani vojni obnovilo široko mrežo krščanskosocialnih organizacij in v velikem obsegu mu je uspelo spodbuditi pospešeno mobilizacijo slovenskega in hrvaškega prebivalstva v vsej Julijski krajini. Leta 1926 je imela denimo krščanskosocialna Prosvetna zveza po vsej Julijski krajini razporejenih 131 društev z 8800 člani. Registriranih pevskih zborov je bilo 118, dramskih krožkov 96, telovadnih krožkov 25 itd. Bila je mnogo močnejša od liberalne Zveze prosvetnih društev na Goriškem in tudi od tržaške Pro-

svete. Posebej je bila organizirana Dijaška zveza, ki je bila namenjena vzgoji inteligence. Na kulturnem področju so bile pomembne založbe. Najmočnejša je bila Mohorjeva družba s 15.000 člani, od tega 2000 v Istri. Obstajale so še Katoliška knjigarna, Jadranska založba, Katoliška zadruga tiskarna in Katoliško tiskovno društvo v Pazinu, pozneje še založba Sigma. Na gospodarskem področju je delovala Zadruga zveza v Gorici z glasilom *Gospodarski list*. Leta 1926 je štela 170 zadrug s 75.000 člani. Med zadrugami je bilo 70 denarnih zavodov, hranilnic in posojilnic, 22 konzumnih zadrug, 45 mlekarših itd. Vse to je takrat dajalo tudi močno materialno podlago krščanskosocialnemu gibanju. Goriška Mohorjeva družba je samo leta 1927 svojim 18.190 članom razposlala 109.000 slovenskih knjig. Posebno pomembna je bila njena vloga pri sistematičnem širjenju slovenskega tiska (BA, 5).

Do konca dvajsetih let se je pod udarci fašističnega režima korak za korakom sesipala krščanskosocialna prosvetna, gospodarska, kulturna itd. organizacijska mreža izpred prve vojne in iz časa obnove kmalu po njej.

### Nastopi fašistov in poseg Benedikta XV.

Vendar je bil to še vedno čas, ko se je bil Vatikan za preganjanje slovensko in hrvaško duhovščino pripravljen tudi zavzeti. Nasilju, ki je na Krku izbruhnilo o božiču 1920 in v Istri pred **volitvami in na dan volitev 15. maja 1921**, je sledil javni odziv Vatikana (Klinec, 1979, 19).

Na podlagi poročila škofa Bartolomasiya (in pisma nadškofa Sedeja) je Benedikt XV. javno nastopil proti preganjanju duhovščine v Julijski krajini. Papežev odgovor z dne **2. avgusta 1921** je bil prebran tudi v vseh primorskih cerkvah.

Vendar pa je bil to edini primer v vsej zgodovini Primorske pod fašizmom, da se je Vatikan odzval z javno obsodbo fašističnega nasilja nad Slovenci in Hrvati v Julijski krajini.

Po smrti papeža Benedikta XV. se je položaj namreč kmalu občutno spremenil. Novi papež Pij XI. je bil pravi človek za sporazum s fašizmom, in kot bomo videli v nadaljevanju, očitno tudi v tistih vprašanjih, ki so zadevala odnos do slovenske in hrvaške manjšine (Pelikan, 2002, 228).

### 1922: fašizem na oblasti

Čeprav se je preganjanje Slovencev in Hrvatov začelo takoj po italijanski zasedbi, je po Mussolinijevem prevzemu oblasti v Italiji (**28. oktobra 1922**) nastopilo novo obdobje. Priprava na ekspanzijo je kmalu postala del deklarirane zunanje politike fašistične Italije, "čisto zaledje" pa njen prvi pogoj. V Julijski krajini se je začela uveljavljati specifična fašistična politika, imenovana tudi "obmejni fašizem" (*fascismo di confine*). V njenem kontekstu je postal cilj državnih oblasti v Julijski krajini

najprej intelektualno "obglavljenje" manjšine, ki bi bila, potem ko bi ostala brez vodilnega sloja, lahka žrtev raznarodovanja.

S prihodom fašizma na oblast je eliminacija vse slovenske in hrvaške inteligence v Julijski krajini postala državni program s posebno prioriteto.

Prvi uradno poznani dokument o politiki fašistične vlade do manjšine v priključenih pokrajinah je Mussolini izdal 1. novembra 1925. Vseboval je osnovna načela, na katerih so temeljili vsi nadaljnji raznarodovalni programi. Navodila so bila izhodišče za sistematično zatiranje "iredentističnih" društev na eni strani, na drugi pa prikazovanje koristi, ki jih prinaša pripadnost italijanski državi, s koncesijami.

Zaradi delovanja v novih razmerah je bilo že leta 1925 vprašanje slovenske in hrvaške duhovščine s stališč fašističnega raznarodovalnega programa ocenjeno v posebni brošuri komisarja fašistične stranke v Videmski pokrajini Piera Pisentija. V knjižici z naslovom "Il clero slavo" se je posvetil vprašanju protifašističnega in protitalijanskega delovanja slovenske in hrvaške duhovščine. Po njegovem mnenju naj bi bilo za začetek nujno odstaviti vsaj vodilne slovenske duhovnike in na njihova mesta postaviti Italijane.

Vloga duhovščine je vnovič predmet spomenice fašističnih sekretarjev Julijske krajine dne 11. junija 1927. Njej je sledila še okrožnica pravosodnega ministra Rocca vsem prefektom Julijske krajine 20. junija 1927, ki je predvidevala izgon duhovnikov brez italijanskega državljanstva, hkrati pa je prinašala navodila o strogem policijskem nadzoru in nastopanju proti "nacionalističnim" duhovnikom. S tem je bila dana neposredna direktiva za policijski pregon duhovščine.

Kot smo videli, je šlo z učitelji in laično inteligenco v resnici razmeroma zlahka (največkrat preprosto z dekreti), položaj se je zapletel prav pri duhovščini.

### Konec periodičnega tiska v slovenskem jeziku

Zadnji trije periodični listi, tednik Novi list, mesečnik Družina in Istarski list, so bili prav verski listi v slovenščini, ki jih je Besednjaku v avdienci odobril Mussolini osebno, a se niso dolgo obdržali. Leta 1930 preneha izhajati ves periodični tisk – tudi katoliški (BA, I).

### Konec slovenščine v šoli

Oktober 1923 je Gentilejeva šolska reforma odpravila slovenščino iz prvega razreda osnovne šole. Italijanščina se je kot edini obvezni učni jezik v osnovni šoli nato vsako leto raztegnila na naslednji letnik in slovenščina je bila tako v šolskem letu 1927/28 že povsem izrinjena iz osnovne šole.

Do leta 1927 so slovenski duhovniki verouk v slovenskem jeziku še lahko izvajali v šoli (skrčen sicer na eno uro tedensko), leta 1928 pa je prosvetno ministrstvo

zahtevalo, naj se v vseh šolah vpelje verouk izključno v italijanskem jeziku. Na to so slovenski in hrvaški duhovniki odgovorili s predstavitvijo slovenskega verouka v cerkve (Juvančič, 1974, 98).

### Konkordat 11. februarja 1929

Šele s konkordatom se je začel v marsičem usklajeni in vzajemni nastop cerkvenih in posvetnih oblasti proti slovenski in hrvaški duhovščini.

Med pogajanjmi je Sveti sedež najprej sicer res skušal zavarovati jezikovne pravice manjšin, pozornost pa so namenili tudi vprašanju verouka v maternem jeziku v novih provinciah. Vsebina tajnih pogajanj je postala znana zaradi indiskretnosti fašistične vlade in izvedelo se je, da je Vatikan postavil celo zahtevo, naj bi bili povsod tam, kjer primanjkuje slovensko in nemško govorečih duhovnikov, nastavljeni duhovniki iz matičnih držav. Predstavniki italijanske vlade niso le zavrnili te zahteve, ampak tudi določbo, ki bi v konkordatu zagotavljala pravico do verouka v maternem jeziku. Obe zahtevi so potem predstavniki Vatikana umaknili.

Poleg tega konkordat ni prinesel niti zagotovila, da je verouk v maternem jeziku dovoljen v cerkvah, vrata šole pa je odprl za italijanske duhovnike (Juvančič, 1974, 105).

Kmalu po sklenitvi konkordata je tako nastal povsem nov položaj. Fašistična oblast ni samo dokončno prepovedala uporabe maternega jezika pri verouku, temveč je, po odločitvi slovenske in hrvaške duhovščine, da bo poskrbela za verouk v cerkvah, začela nanje pritiskati še z grožnjami in policijskimi ukrepi (Besednjak, Bitežnik, 1933, 6).

Drugi člen konkordata je določal, da so pastirska pisma in drugi dokumenti v latinščini ali italijanščini, le eventualno je dopuščal dodani prevod v jeziku manjšine. 22. člen je določal, da lahko župnijo zasedejo le duhovniki, ki so italijanski državljani in ki znajo italijansko, po potrebi pa jim je lahko dodeljen koadjutor, ki je poleg obvezne italijanščine vešč tudi krajevnega jezika.

Da je država zahtevala poznavanje uradnega jezika za nastavitve v državno službo, je bilo nekako razumljivo, da pa je tak pogoj sprejela še Cerkev (v konkordatu), se je zdelo primorskim krščanskim socialcem nenormalno in je bilo v zgodovini dogovorov med Cerkvijo in posvetno oblastjo tudi v resnici nov pojav. Poleg tega so si upravičeno zastavljali vprašanje, kaj naj po 22. členu konkordata med slovenskim prebivalstvom pravzaprav počnejo italijanski duhovniki, ki ne poznajo jezika, a jih konkordat k temu niti ne obvezuje, jim pa omogoča, da jim pomaga koadjutor.

Ob tem je morda zanimivo, da pravzaprav niti taka formulacija še ni dajala oblastem dovolj prostih rok. Še leta 1934 je o tem goriški kvestor tožil: "*Zaradi presenetljive sposobnosti Slovanov, da se izredno hitro naučijo tujega jezika, drugorodni duhovniki skoraj vsi znajo tudi italijansko.*" (BA, 2)

Takrat razvoja dogodkov ni spremljal zgolj "molk" Vatikana. Že imenovanje Sirottija, pritiski videmskega nadškofa Nogare, pritiski apostolskega administratorja Sirottija in pozneje škofov Saina ter Santina na Reki itd. očitno kažejo, da so pro-režimski cerkveni dostojanstveniki v Julijski krajini delovali po nekakšnih (morda) nenapisanih, a jasno določenih in prepoznavnih smernicah Vatikana (Pelikan, 2002, 243).

Poplavo spomenic in pritožb, ki so jih slovenski in hrvaški duhovniki skozi vsa trideseta leta naslavljali na Sveti sedež in ki so z izredno natančnostjo poročale o dogajanju v Julijski krajini, lahko namreč povzamemo nesporen sklep, da je bil Vatikan z dogajanjem v Julijski krajini (vsaj) zelo dobro seznanjen. Zdi se, da je šlo v slovensko-hrvaškem primeru za dosti več, vsaj delno celo za nekakšno uskladitev med politiko režima in Vatikana, žrtev te politike pa je bila slovenska manjšina v Italiji. Očitno so bila za Vatikan mnogo pomembnejša druga vprašanja (Belci, 1985, 71).

### Po konkordatu

Po konkordatu je zavladovalo prehodno zatišje, kmalu pa se je začel pritisk na slovensko duhovščino stopnjevati. Konkordat je na eni strani gotovo pomenil točko, ko se je na vsedrjavni ravni fašistični režim dodatno utrdil na oblasti, na drugi strani pa so fašistična vladna v Rimu in še zlasti prefekti v Julijski krajini menili, da imajo v odnosu do manjšine zdaj končno "proste roke" tudi na cerkvenem področju.

Od 1929 do 1931 opazamo v Julijski krajini najprej vrsto hujših incidentov in nazadnje tudi pravi val aretacij slovenskih in hrvaških duhovnikov, ti pritiski pa so dosegli vrh z odstavitvijo nadškofa Sedeja. V nekaterih primerih so bili duhovniki obsojeni na konfinacijo že zaradi rabe slovenskega in hrvaškega jezika v cerkvi, prefekti pa so od cerkvenih oblasti zahtevali premestitve posameznih duhovnikov že iz povsem malenkostnih razlogov. Pri tem je šlo velikokrat tudi za zlorabljanje nasprotij med italijansko in slovensko duhovščino. Včasih se je očitno dogajalo celo ovajanje policijskim oblastem iz cerkvenih krogov.

Po sklenitvi konkordata so si udarci državnih in cerkvenih oblasti v Julijski krajini sledili drug za drugim:

- ukinitve vsega slovenskega in hrvaškega, tudi katoliškega periodičnega tiska (1930),
- odstavitev zadnjega slovenskega nadškofa v Julijski krajini Frančiška Borgie Sedeja 1931 in imenovanje italijanskega nacionalista in filofašista Giovannija Sirottija na čelo goriške nadškofije,
- prepoved rabe slovenščine v cerkvah v Benečiji leta 1933, na kar se Vatikan ni odzval,
- raznarodovalna politika administratorja Giovannija Sirottija v goriški nadškofiji,
- raznarodovalna politika njegovega naslednika Carla Margottija,

- ukinitve vseh slovenskih in hrvaških samostanov v Julijski krajini do leta 1934,
- prepoved rabe slovenščine v cerkvah v predmestjih Trsta leta 1936 (pozneje sicer preklicana),
- leta 1936 prisilni odstop tržaškega škofa Alojzija Fogarja, ki se je sodelovanju z režimom pri raznarodovanju manjšine s pomočjo Katoliške cerkve upiral,
- pritiski iz vrst cerkvene hierarhije (tj. škofov Margottija, Santina, Nogare itd.) na slovenske in hrvaške duhovnike, naj poučujejo verouk v šoli (kar je pomenilo v italijanščini) itd.,

... če naštejemo zgolj nekatere očitne krivice, ki so se Slovencem in Hrvatom zgodile znotraj Katoliške cerkve v Julijski krajini in so bile nedvomno posledica odnosa med Cerkvijo in državo v fašistični Italiji (Pelikan, 2002, 241-386).

### Propagandna akcija krščanskih socialcev na Dunaju

Kmalu zatem se je na Dunaju začela akcija Besednjaka in Bitežnika, ki sta v sodelovanju s krščanskosocialno organizacijo začela pripravljati in izdajati propagandne brošure, namenjene evropski javnosti, in vrsto časopisnih člankov v evropskem časopisju. Politiko Vatikana v Julijski krajini sta napadla v glasilu Kongresa evropskih narodnosti "Mitteilungen über die Lage der nationalen Minderheiten in Italien", v brošurah, ki so izhajale pod psevdonimom "Vigilans", in v množici člankov, ki so izhajali v mnogih pomembnejših evropskih časopisih.

Pri presojanju tedanje politike Vatikana do Slovencev v Julijski krajini se marsikdaj znajdemo pravzaprav pred podobnimi dilemami kakor v tistem času primorski krščanski socialci. Velikokrat namreč ostaja vprašanje, kdaj je bilo sodelovanje Svetega sedeža s fašistično oblastjo posledica politične nemoči, kdaj zgolj molčeče odobravanje, kdaj popuščanje neposrednemu političnemu pritisku, kdaj do določene mere zavestna kolaboracija in kdaj so bile zamisli fašističnih oblasti celo neposredno skladne z načrti Vatikana, na primer v zvezi z "romanizacijo" Katoliške cerkve v Julijski krajini, utišanjem polemik okoli "neprijetnih" manjšinskih vprašanj itd.

Omenjena politika je v skrajnem primeru najbrž ustrezala tudi marsikomu v Vatikanu. S tem mislim tako na skladanje nekaterih ideoloških premis katoliške desnice in radikalne desnice (tj. fašizma, o čemer bomo podrobneje govorili v nadaljevanju) in tudi na nekatere neposredne, konkretne "sousmeritve" v Julijski krajini, saj so se nekateri specifični interesi fašistične vlade ("italijanizacija", "fašizacija") vsaj deloma ujemali z interesi Katoliške cerkve (npr. z "romanizacijo", "univerzalizacijo", "umiritvijo razmer v škofijah" itd.) (Pelikan, 2002, 247).

Slovenski primer je v tem kontekstu specifičen. Denimo imenovanje msgr. Margottija za goriškega nadškofa leta 1934 bi že kot tako lahko gotovo rabilo za izhodišče analize v omenjenem kontekstu. Že to, kaj šele poprejšnje imenovanje administratorja Sirottija ali pozneje škofa Santina je bilo pravzaprav v marsičem po-

dobno tistim idejnim domnevam oziroma predstavam fašističnih oblasti, ki so svoje asimilacijske načrte utemeljile na predstavah, da imajo opravka s kulturno manjvredno populacijo, ki je obsojena na "višjo kulturo", in ne s populacijo, ki je znotraj nacionalnega kulturnega konteksta že povsem formirana in ki v večini celo presega kulturno raven večine prišlekov (Kacin-Wohinz, 1988, 52).

Omenjena imenovanja na ključna mesta v cerkveni hierarhiji Julijske krajine so lahko izhajala le iz takih predstav o razmerah med Slovenci in Hrvati. To je bilo očitno že v dvajsetih letih (ali še prej), in to tudi v tistih primerih, ko je dejansko šlo zgolj za taktično popuščanje političnemu pritisku fašistične vlade. Pri tem bo seveda ostalo nerešeno vprašanje, koliko je bil tak odnos do slovenske in hrvaške manjšine posledica nerazumevanja "manjšinskih vprašanj" znotraj Katoliške cerkve v širšem smislu, kar je bilo za to obdobje vsekakor značilno, koliko je bila taka drža posledica "pretiranega nacionalizma", ki se je uveljavljal v Cerkvi (kar je bila tudi nesporna značilnost časa), in koliko kaže politiko Vatikana do slovenske in hrvaške manjšine razumeti kot posledico idejnega in političnega usklajevanja (akomodacije) Cerkve z režimom v Italiji.

Ne smemo namreč pozabiti, da odnos Vatikana do manjšin vsaj v prvih letih po prvi svetovni vojni (sam po sebi) pravzaprav ni mogel biti apriorno negativen – saj ga pravzaprav še ni bilo. Negativen je lahko bil le kot posledica, zato je moral tak šele postati. "Romanizacija" je kazala tudi na globalno nerazumevanje Vatikana za manjšinska vprašanja in posledično tudi na nerazumevanje notranje dinamike in specifične razvoja znotraj Katoliške cerkve v Julijski krajini.

Sčasoma je to postajalo vse bolj očitno, toda posebno zanimiv paradoks je ob vsem tem nedvomno ta, da fašističnemu režimu "problema slovenskih duhovnikov" v Julijski krajini ni uspelo rešiti v vsem času med obema vojnama tudi zato, ker je bil režim s Cerkvijo v pretesnem zavezništvu.

Glede te specifične vloge duhovščine je treba upoštevati:

- da je bila prav duhovščina nosilec kulturnih in političnih predlogov, ki se jim je zlasti na Goriškem pridružil večji del prebivalstva,
- občo usmeritev, ki jo je narekoval Sveti sedež, izkušnjo primorske škofije v okviru avstro-ogrskega cesarstva in njeno vlogo v nacionalnem gibanju,
- posebnost slovenskega katoliškega gibanja in vplive krščanskosocialne skušnje nemškega jezikovnega območja, ki so delovali nanj ali vsaj na njegov del, in posredovalno vlogo Krekovega nauka,
- visoko raven teoretske usposobljenosti primorskih teologov, ki so se formirali v srednjeevropskem prostoru in na najboljših univerzah tistega časa,
- posebno vlogo laičnih teoretikov ter laičnih voditeljev krščanskosocialnega gibanja, ki so dajali poseben, na neki način "laičen" ton usmeritvi katoliškega gibanja v Julijski krajini; laiki so bili, kot smo videli, znotraj gibanja zelo velikega, če ne celo ključnega pomena,

- poseben način demokratičnega odločanja znotraj krščanskosocialne organizacije in Zbora svečenikov svetega Pavla, kar je bilo Katoliški cerkvi tistega časa sicer precej tuje.

### **Prehod slovenske in hrvaške duhovščine na tajno (protidržavno) delovanje ob finančni pomoči Kraljevine Jugoslavije**

Na začetku tridesetih let se je v odgovor na omenjeni razvoj v Julijski krajini pojavljalo organizirano iredentistično delovanje slovenske in hrvaške duhovščine, ki je jasno deklarirala svoj upor do politike "obeh Rimov" (kot se je o tem izrazil Jože Bitežnik). Pri tem je šlo za mednarodno propagandno dejavnost v Kongresu evropskih narodnosti v Ženevi in na Dunaju, v Kraljevini Jugoslaviji itd., v Julijski krajini pa za načrtno vzgojo duhovniškega podmladka ob pomoči sredstev iz Kraljevine Jugoslavije, organiziran pritisk na Vatikan prek spomenic, odpor proti lokalni cerkveni hierarhiji pri poskusih zlorabljanja Katoliške cerkve za raznarodovanje oziroma italijanizacijo Julijske krajine itd. Deklariran cilj slovenske in hrvaške duhovščine, združene v Zboru svečenikov (leta 1936 jih je bilo 276), je bil ustvarjati pogoje za odcepitev Julijske krajine od Italije in njeno priključitev h Kraljevini Jugoslaviji. V arhivu Engelberta Besednjaka obstaja o tej dejavnosti vrsta dokumentov, ki jih je Zbor svečenikov sv. Pavla pošiljal tudi vladi v Beograd. Iredentistična dejavnost se je financirala iz Kraljevine Jugoslavije prek tajnega fonda pri zunanjem ministrstvu. V tridesetih letih je v Julijski krajini v tem smislu nedvomno šlo za upor svetopisemskemu napotku o dajanju "cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu, kar je Božjega" (Pelikan, 2002, 21).

### **Pakt Ciano-Stojadinović, 25. marca 1937**

Določeno umiritev cerkveno-političnega razvoja je za Slovence v Julijski krajini pozneje prinesel šele sporazum med Kraljevino Jugoslavijo in Kraljevino Italijo marca 1937 (sporazum Ciano-Stojadinović) – torej sporazum med dvema državama. Čeprav ni pomenil izboljšanja na formalni ravni v nobeni od zgoraj navedenih točk, je očitno ustavil uničujoč pohod države (in Cerkve) proti slovenski in hrvaški manjšini znotraj Cerkve v Julijski krajini. Dovoljen je bil celo verski tednik v slovensčini in izpuščenih je bilo več konfiniranih duhovnikov.

Tudi za Slovence in Hrvate znotraj Katoliške cerkve v Julijski krajini, za krščanskosocialno organizacijo in primorsko duhovščino je sporazum med Kraljevino Jugoslavijo in Kraljevino Italijo pomenil – kakor se že sliši paradoksalno – blajšanje (Kacin-Wohinz, 1999, 418).

Kot smo videli, pa je bilo do tedaj v organizaciji Katoliške cerkve in v njenih institucijah v Julijski krajini uničeno že skoraj vse, kar je nosilo pečat narodnostno

mešanega ozemlja: odstavljeni so bili vsi slovenski ali Slovencem in Hrvatom vsaj naklonjeni škofje, v veliki meri je bil zamenjan proforsorski kader v semeniščih, italijanizirani so bili vsi samostani, zatrt katoliški tisk, slovenščina je bila prepo-vedana v Benečiji, hrvaščina v reški škofiji itd.

Krščankosocialna organizacija je po sporazumu spet začela pospešeno delovati. To so opazili tudi fašistični funkcionarji v Julijski krajini in poročil s podobno vsebino, ki so jih pošiljali na notranje ministrstvo v Rim, je iz tistega časa veliko: *"Duhovščina ne izpusti sedaj nobene prilike za širjenje slovenske zavesti in jezika, za kar se poslužuje verskih lističev, brošur in katoliških časopisov, ki jih širijo z veliko zavzetostjo in v številnih izvodih ..."* (ACDS, 1) Čez dobri dve leti pa je bilo tudi teh, obnovljenih narodnoobrambnih dejavnosti konec z aretacijami v zvezi s poznejšim drugim tržaškim procesom oziroma z vstopom Italije v drugo svetovno vojno.

### Vstop Italije v vojno

Na eni strani pritisk lokalnih cerkvenih oblasti na slovensko in hrvaško duhovščino in na drugi pričakovanja slovenske in hrvaške duhovščine, da prihaja trenutek obračuna in priključitve k matici.

V Julijski krajini se je takrat Tajna krščankosocialna organizacija ukvarjala s pripravo spomenice, ker je *"z datumom 26. julija izdal goriški nadškof Margotti rezervirani circular v katerem težko obtožujejo slovensko duhovščino, češ, da ni naklonjena, če ne docela nasprotna vojni, ki jo vodita Italija in Nemčija"* (BA, 4).

V tem smislu so zanimivi načrti o "čistki", ki naj bi jo v Julijski krajini izvedla krščankosocialna organizacija po polomu Italije. Že leta 1931 je po enem od stikov z emigracijo v Parizu voditelj krščankosocialnega tabora Engelbert Besednjak pisal v Julijsko krajino:

*"Ni izključeno, da bo doživela Italija neprimerno hujšo in krvavejšo revolucijo kakor Španija. Mi moramo biti za vsak slučaj pripravljeni. Če pade monarhija in se razglasi republika, kakor emigranti čvrsto verujejo, utegne nastati v državi kaos. Tisoči političnih kaznjencev, ki polnijo ječe in otoke Italije, so zagonetka za politično bodočnost te zemlje. Bog si ga vedi, v kakšni smeri poženejo državni voz, ko se v trepetajoči maščevalnosti vrnejo domov? Če bi komunizem zmagal, bi nastal za nas tako ugoden mednarodni položaj, da bi se z odločnim in radikalnim dejanjem lahko popolnoma osvobodili. Saj bi to ne bil edini slučaj v povojnih letih Evrope. Isto je naredil D'Anunzio z Reko, isto Korfanty v Šleziji, isto Poljaki v Vilni, isto Litvanci v Memellandu. Velesile so se pred izvršenim dejstvom uklonile in ga legalizirale. Vse je odvisno od mednarodne politične situacije in od poguma in požrtvovalnosti nas samih!"*

*Če je v naši mladini že toliko borbenosti in revolucionarnega duha, spravite te sile v prave kanale in spustimo jo na plan v odločilnem, pravem momentu.*

*Revolucionarna organizacija je pomembna tudi za slučaj, da se prehod iz enega režima v drugi izvrši na mirnejši način. Potrebna je, tudi če vnaprej vemo, da je naša popolna osvoboditev le lepa sanja idealistov. Organizacijo potrebujemo, da zrušimo ob polomu fašizma vse postojanke, ki si jih je postavil italijanski nacionalizem na našem narodnem ozemlju. Ne pozabite, kako globoko je že prodrli italijanski živeli v naš narodni organizem! Skoro v vsaki vasi sede italijanski trgovci, zdravniki, župani, občinski tajniki in celo občinski obhodniki! Da ne govorim o učiteljih in učiteljicah in o italijanskih duhovnikih v Istri! Vsa ta golazen mora v teku 48 ur iz dežele. Med to fašistovsko sodrgo spada tudi Sain (reški škof Antonio Sain, op. E. P.) na Reki in Sirotti (Giovanni Sirotti, administrator goriške nadškofije, op. E. P.), če bi se predzrnil ostati v Gorici. Staviti moramo nov režim pred dovršena dejstva. Sicer se bomo morali boriti za vsako drobtinico in ne bomo nikdar vzpostavili stanja kakor je bilo leta 1920 ali vsaj 1922. Pred dovršena dejstva je treba postaviti tudi Vatikan, ki ima tako spoštovanje pred močnejšimi.*

*Če se zdi popolna in končna osvoboditev marsikomu danes utopija, spada tako radikalno in naglo čiščenje naših krajev gotovo med realne, praktične, izvedljive politične ideje. Predpogoj je samo, da se na to vsestransko -- toliko politično kolikor tehnično -- pripravimo. O tem sem se prepričal za svojega bivanja v Parizu. "Za vsakega fašista, ki ga ob prevratu zakoljete" so mi rekli -- "vam bomo hvaležni; stekli si boste zasluženo pred Bogom in pred ljudmi." Tako je njih razpoloženje. Isto taki srd vlada pri njih proti Vatikanu. Italijanskih škofov in duhovnikov ne bo torej nihče branil. /.../ Zelo prav hodi našim načrtom, da je iniciativa za revolucionarno organizacijo v Julijski krajini izšla iz vodstva italijanske emigracije same, tako, da ima naše delo že vnaprej neke vrste legalno podlago. Vse kar se bo pri nas v prvih dneh zgodilo, bo nosilo na sebi pečat skupne antifašistovske akcije, ne pa protidržavne borbe narodne manjšine. V interesu ljudstva je, da držimo v ognju dve železi. Jaz in Wilfan se bova držala legalne linije. Naš program je kulturna avtonomija. Emigraciji na ljubo bomo pristali na revolucionarno organizacijo, ki naj pomaga antifašistom na državno krmilo. To žrtev doprinesemo iz solidarnosti z ostalo antifašistovsko Italijo. Kakor vsa država bomo tudi korenito pometli našo pokrajino fašistov. To je meja naše politike.*

*Če se pa razmere tako zaostrijo, da zmaga med Slovenci in Hrvati radikalna smer in zruši našo politiko sporazuma, bomo pač podlegli." (BA, 3)*

Kljub izjemni daljnovidnosti pa se je Besednjak vendarle uštel v bistvenem -- komunizem je sicer res zmagal, vendar ne v Italiji, temveč v Jugoslaviji.

## GLI SLOVENI NELLA VENEZIA GIULIA E LE AUTORITÀ ECCLESIASTICHE NEL PERIODO FRA LE DUE GUERRE MONDIALI

Egon PELIKAN

Università della Primorska, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria, SI-6000 Koper-Capodistria,

Via Garibaldi 1

e-mail: egon.pelikan@zrs-kp.si

### RIASSUNTO

*Nel contributo accenno a quei momenti che hanno caratterizzato, da un lato il rapporto fra la Chiesa cattolica ed il regime fascista nel Regno d'Italia e dall'altro, quasi nello stesso periodo (non sempre ma di norma), anche il rapporto fra la gerarchia ecclesiastica della Venezia Giulia e del Vaticano con la minoranza.*

*I circoli nazionalisti italiani subito dopo l'entrata in guerra dell'Italia, il 24 maggio 1915, ottennero l'adozione di una serie di misure repressive nei confronti del clero sloveno e croato (e, parzialmente, di quello friulano) nei territori occupati. Fu il preludio alla politica condotta sin dai primi giorni dell'occupazione italiana.*

*L'evidente intento delle autorità era di costringere all'immigrazione il maggior numero d'intellettuali sloveni e croati, in primo luogo di quelli maggiormente impegnati nell'azione nazionale e politica.*

*Dopo la firma del trattato di Rapallo, il 12 novembre 1920, il Litorale fu annesso all'Italia. Il confine correva lungo la direttrice Peč – Jalovec – Triglav – Porezen – Blegoš – Planina – Javornik – Monte Nevoso – Castua. Fu così annesso all'Italia più di un quarto dell'intero territorio etnico sloveno, abitato da oltre 300 mila sloveni.*

*Dal punto di vista dell'amministrazione ecclesiastica i territori annessi all'Italia, abitati da sloveni e croati, appartenevano ad otto diocesi (nove, dopo l'annessione di Fiume nel 1924 e la creazione, l'anno successivo dell'omonimo vescovado). Nella Venezia Giulia si trovavano l'arcidiocesi di Gorizia e le diocesi di Trieste – Capodistria e Parenzo – Pola. In tutte e tre gli sloveni ed i croati erano in maggioranza. La parte annessa della Carniola (Kranjska) era sottoposta alla diocesi di Lubiana, la Val Canale a quella di Klagenfurt. Le isole istriane, che erano state annesse all'Italia, facevano parte del vescovado di Veglia, che si trovava in Jugoslavia. Zara era sede arcivescovile ma, eccettuata la città, l'intera diocesi si trovava in Jugoslavia. La Slavia veneta e la Resia, facenti parte dell'Italia sin dal 1866, appartenevano all'arcidiocesi di Udine. Dopo l'annessione, l'amministrazione di quella parte delle diocesi di Lubiana e Klagenfurt assegnate all'Italia, era stata affidata all'arcivescovo di Gorizia. L'articolo XVI del concordato del 1929 prevedeva anche la fondazione di una diocesi che comprendesse Zara, Lagosta e le isole istriane annesse all'Italia.*

*Sull'altro versante, la società politica Edinost di Gorizia (sino al 1923 ancora*

*Società politica liberal – cristianosociale Edinost*), subito dopo la fine della guerra ripristinò la vasta rete di organizzazioni cristianosociali, riuscendo in gran misura ad accelerare la mobilitazione della popolazione slovena e croata della Venezia Giulia.

*In quel periodo il Vaticano era ancor sempre disposto a prendere le difese del perseguitato clero sloveno e croato*

Nonostante la persecuzione di sloveni e croati avesse avuto inizio subito dopo l'occupazione italiana, dopo la presa del potere da parte di Mussolini (28 ottobre 1922) cominciò un periodo decisamente nuovo. Con l'avvento del fascismo, l'eliminazione di tutta l'intelligenza slovena e croata della Venezia Giulia divenne, infatti, un programma statale di particolare priorità.

Il primo documento ufficiale sulla politica del governo fascista nei confronti della minoranza fu emesso, per i territori annessi, da Mussolini il 1 novembre 1925. Esso conteneva i principi sui quali si sarebbero basati i successivi interventi di snazionalizzazione.

Con il Concordato cominciò anche l'attività, per molti aspetti comune e solidale, delle autorità ecclesiastiche e secolari contro il clero sloveno e croato.

Con il Concordato i colpi portati dalle autorità statali ed ecclesiastiche nella Venezia Giulia si susseguirono:

- eliminazione di tutto quanto c'era di sloveno e croato, inclusa la stampa periodica cattolica (1930)
- deposizione, nel 1931, dell'ultimo vescovo sloveno della Venezia Giulia, Francesco Borgia Sedej e nomina del nazionalista e filo fascista Giovanni Dirotti a capo dell'arcidiocesi di Gorizia
- divieto dell'uso della lingua slovena nelle chiese della Slavia veneta dal 1933, senza alcuna reazione da parte del Vaticano
- politica di snazionalizzazione di Giovanni Dirotti nell'arcidiocesi di Gorizia
- politica di snazionalizzazione portata avanti dal suo successore, Carlo Margotti
- chiusura, entro il 1934, di tutti i conventi sloveni e croati della Venezia Giulia
- divieto dell'uso della lingua slovena nelle chiese della periferia di Trieste, nel 1936 (il provvedimento sarà poi revocato)
- rimozione del vescovo di Trieste Luigi Fogar nel 1936, dopo che si era opposto alla collaborazione della Chiesa con il regime, tesa alla snazionalizzazione della minoranza
- pressioni da parte della gerarchia ecclesiastica (vescovi Margotti, Santin, Nogare, ecc.) nei confronti dei sacerdoti sloveni e croati affinché insegnassero la dottrina nelle scuole (il che voleva dire farlo in italiano), ecc.

... se ci limitiamo solo ad alcuni torti evidenti subiti da sloveni e croati nella Chiesa della Venezia Giulia, conseguenza indubbia dei rapporti fra la Chiesa stessa ed il regime fascista.

*Agli inizi degli anni Trenta, in risposta a questo stato di cose, ebbe inizio nella Venezia Giulia l'attività irredentistica del clero sloveno e croato, che dichiarò la propria netta resistenza alla politica delle "due Rome".*

*Appena l'accordo fra i regni di Jugoslavia ed Italia (accordo Ciano – Stojadinović), del marzo 1937, portò ad una certa tranquillità nella situazione ecclesiastica e sociale degli sloveni della Venezia Giulia. L'accordo non portò, in realtà, miglioramenti formali su nessuno dei punti sopraelencati, ma pose fine all'azione distruttiva dello stato (e della Chiesa) contro la minoranza slovena e croata nella chiesa giuliana. Fu consentita addirittura l'edizione di un settimanale in sloveno, mentre furono rilasciati diversi sacerdoti inviati al confino.*

*Il periodo successivo all'accordo Ciano – Stojadinović fu, nonostante tutto, importante perché permise una più ampia attività di propaganda e di difesa nazionale, grazie alla possibilità di stampare libri in sloveno e di diffondere la stampa jugoslava. Non fu invece rifondata nessuna associazione slovena o croata, né avviato legalmente alcun corso di lingua slovena o croata. Furono, invece, rilasciati una serie di detenuti politici.*

*Due anni dopo anche queste attività di tutela nazionale terminarono, con gli arresti che portarono al cosiddetto secondo processo di Trieste e, più tardi, con l'ingresso in guerra dell'Italia.*

*Parole chiave: Venezia Giulia, fascismo, confine di Rapallo, chiesa cattolica, concordato, attività segreta del clero*

## KRATICE

**ACDS** – Archivio centrale dello Stato (Centralni državni arhiv v Rimu)

**BA** – Besednjakov arhiv, Trst

## VIRI IN LITERATURA

**ACDS, 1** – ACDS, NAW, T – 586, mikrofilm št. 9, dokument št. 004771. Poročilo goriške prefektore Notranjemu ministertvu z naslovom "O političnem delu v zvezi z duhovno asimilacijo tujerodnih elementov" z dne 16. marca 1939.

**BA, 1** – BA, dok. št. 220. Osnutek pisma predsedniku vlade Mussoliniju z dne 10. januarja 1929, v katerem Besednjak naproša za sestanek, ker bi rad ustanovil zgolj informativni časopis za potrebe slovenske manjšine v Julijski krajini (poznejši Novi list).

**BA, 2** – BA, dok. št. 228. Prepis policijskega poročila goriškega kvestorja Epifania Pennette "O aktivnosti duhovščine v provinci – mesečno poročilo" z dne 28. junija 1934, ki ga je prestregla organizacija na pošti.

- BA, 3 – BA, dok. št. 341. Pismo Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku z dne 7. decembra 1931.
- BA, 4 – BA, dok. št. 377. Poročilo Stanka Vuka Engelbertu Besednjaku z dne 24. avgusta 1940.
- BA, 5 – BA, dok. št. 604. (Nepodpisano poročilo, po vsebini očitno iz leta 1928, bi glede na značilno "slovenščino" lahko sestavil prav Božo Milanović v Trstu.)
- Belci F. (1985): Chiesa e fascismo a Trieste: storia di un vescovo solo. Qualestoria, 3. Trst, 43-99.
- Besednjak, E., Bitežnik, J. (1933): Mussolini, der Vatikan und die Minderheiten. Dunaj.
- Čermelj, L. (1965): Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana, Slovenska matica.
- Juvančič, I. (1974): Dr. Francišek B. Sedej in fašizem. Goriški letnik, 1. Nova Gorica.
- Kacin-Wohinz, M. (1999): Ciano-Stojadinovićeveu sporazumu ob rob. V: Mihelič, D. (ur.): Gestrinov zbornik. Ljubljana, ZRC SAZU, 471-483.
- Kacin-Wohinz, M. (1988): Orientamento nazionale, politico e culturale degli sloveni e dei croati nella Venezia Giulia tra le due guerre. Qualestoria, 1. Trst.
- Kacin-Wohinz, M. (1972): Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921. Maribor, Obzorja.
- Mikuž, M. (1965): Slovenci v stari Jugoslaviji. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Klinec, R. (1979): Primorska duhovščina pod fašizmom. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Pelikan, E. (2002): Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana, Nova revija.